

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Милена Стоянова Видралска

**ПАСИВНОСТ, ЗАЛОГ И ПРИЧАСТИЯ В
СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

АВТОРЕФЕРАТ

За присъждане на образователната и научна степен „доктор”

Област на висшето образование: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.1. Филология

Специалност: Български език (Съвременен български език)

Научен ръководител: доц. д-р Константин Ив. Куцаров

Пловдив,

2017 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от Катедрата по съвременен български език към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 20.03.2017 г.

Дисертационният труд съдържа 205 страници и включва: увод, четири глави, заключение, приложение с ексцерпирани източници и библиография. Библиографията съдържа 133 заглавия.

Научно жури:

чл. кор. проф. д. ф. н. Стоян Панайотов Буров
проф. д. ф. н. Вера Тервел Маровска
проф. д-р Красимира Славчева Алексова
доц. д-р Константин Иванов Куцаров
доц. д-р Мариана Лазарова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 27.06.2017 г. от 14:00 часа в Заседателната зала на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”. Материалите по защитата са на разположение в университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен” 24.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	4
ПЪРВА ГЛАВА	
Залогът и причастието в старобългарските граматика.....	5
ВТОРА ГЛАВА	
Залогът и причастието във възрожденските граматика, в следосвобожденските граматика и в специализирани славистични трудове.....	7
ТРЕТА ГЛАВА	
Функционално-семантична категория залоговост	
Ядро на функционално-семантичната категория залоговост.....	16
Периферия на функционално-семантичната категория залог.....	18
Лексикални модификатори.....	19
Синтактични модификатори.....	20
Конструкции от типа <i>съм + минало страдателно причастие</i>	20
<i>Се/си</i> глаголи и конструкции.....	20
Предлози и предложни изрази.....	21
Падежни форми на личните местоимения и на други местоимения.....	21
Грамматични транспозиции.....	21
IV ГЛАВА	
Особености на причастната система и залоговата референция в съвременния български език	
1. Специфика на причастието и състояние на причастната система в съвременния български език.....	22
2. Защо няма възвратни страдателни причастия?.....	23
3. Степенуване на причастията.....	24
4. Връзката между лексикално-грамматичните характеристики преходност ~ непреходност и залоговостта.....	26
5. Синтактична реализация на ядрените пасивни форми.....	27
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	28
ЛИТЕРАТУРА, ЦИТИРАНА В АВТОРЕФЕРАТА.....	30
ПРИНОСИ.....	31
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	32

УВОД

Залогът е категория с утвърдено присъствие както в чуждото, така и в българското езиковедие. Лингвистичната ѝ позиция най-често е локализирана в рамките на вербалността, а съществуването ѝ е фиксирано още от ранните зори на езиковото осмисляне.

Терминът „зalog” е претърпял различни трансформации, за да се достигне до съвременното му възприемане. Латинският термин за изразяване на този род лингвистични отношения е *genus verbi*. За утвърждаване на позициите на категорията неизменен фактор е наличието ѝ в класическите езици като старогръцки и латински, както и в славянските и в западноевропейските езици. Дали по заимстване, или пък след емпиричен анализ на българския език – залогът се налага като реалия в лингвистичната ни система и нуждата от неговото кодифициране става неоспорима.

Обект на настоящата работа ще бъдат категорията залог и причастната система, а **предмет** на изследването – пасивността като граматична и семантична характеристика, залогът като функционална категория и същността на причастията като експликатори на залоговите отношения.

Целта е да се изясни статутът на граматичната категория залог през призмата на причастната система, мястото на причастната система в съвременния български език и средствата, които експлицират активно-пасивните отношения.

Задачите, които си поставяме, са:

1. На първо място, да се направи преглед на лингвистичните изследвания от старобългарския език до съвременното състояние на езика, които имат отношение към залога и към причастната система.

2. Да се проследят концепциите на авторите на български граматики и лингвистични трудове за развитието на залога и причастните форми в исторически план.

3. Да се изведат базисните концепции, които изразяват пряката зависимост между залога и причастията.

4. Да се установи релевантна дефиниция за залога, която да определя коректно характера на категорията, и да се прегледат спорните казуси, за да се избистри максимално съдържанието на категорията залог.

5. Да се докаже релацията между залога и причастията и да се кодифицира залогът като изцяло причастна категория.

6. Да се изгради функционално-семантично поле на залоговостта, разделено на ядро и периферия, които да систематизират и онагледят с примери активното и пасивното значение.

7. Да се обособят проблемни области в съвременното състояние на причастните форми и да се направят изводи и препоръки.

Методите, на които ще се опрем, са проучване, описание, сравнение, систематизиране, обобщение.

В структурно отношение писмената разработка съдържа увод, четири глави, заключение, приложение с ексцерпирани източници и библиография. Първа глава е посветена на залога и причастните форми в старобългарския и среднобългарския период. Втора глава описва концепциите за състоянието на залога и причастията в следосвобожденските граматика. В трета глава се очертава функционално-семантичното поле на залоговостта и мястото на причастните форми в него, а в четвърта глава се разглеждат спорните въпроси относно същността на залога и причастията.

Актуалността на избраната от нас проблематика намира своите основания в нееднозначното детерминиране на семантичното съдържание на категорията залог, в произтичащите оттук неясноти относно броя на грамемите в категорията, в липсата на единомислие по въпроса за същинските граматически експликатори на залоговата референция и при определянето на нейния генезис – вербален или партиципиален.

I ГЛАВА

ЗАЛОГЪТ И ПРИЧАСТИЕТО В ГРАМАТИКИТЕ, ПОСВЕТЕНИ НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Залогът е категория, чиито форми присъстват още в първите писмени исторически паметници. Формите, които откриваме, доказват наличието на опозицията активност ~ пасивност, макар и неосъзнати като част от глаголна категория, каквато е установена в съвременното състояние на езика ни.

Основа на проучванията на старобългаристите са достигналите до нас писмени паметници, които произхождат от края на X и XI век. За да сме коректни към поставената от нас цел, а именно – да изясним състоянието на категорията *залог* в старобългарски език, е необходимо да направим кратък преглед на писмените и историческите паметници, свидетелстващи за наличието, развоя и статуквото на грамемата залог. Съвременната ѝ категоризация е с дилемен статут, който я препраща ту към морфологията, ту към синтаксиса, дори и към лексикологията. Почти не са запазени научнолингвистични описания от онзи период, затова ще използваме съвременни граматика, посветени на старобългарския педиод, за да придобием представа за систематизирането на грамемите. Граматиците, които проследяват периода, правят описание на езиковата еволюция впоследствие по шаблон от класическите граматика. Подобно заимстване може да се открие и при възникването на залоговостта, въпреки че формите на маркирания пасив най-вероятно са били част от речта, но не и осъзнати като принадлежащи на отделна категория със специфична

семантика. Проследяването на развоя на категорията и съпътстващите я промени несъмнено ще ни помогнат да открием причините за настоящия ѝ статут и структура.

В голяма част от трудовете липсва категоричност относно възникването на залога като граматична категория и на залоговите отношения въобще. Ант. Михайлова коментира, че според някои граматичници „залоговото отношение е било изразено още в академския и в египетския езици, т.е. още в третото хилядолетие пр. Хр., а също и в древния еврейски и арамейски, по-късно в хетски, старогръцки, староиндийски, латински, готски и т.н.” (Михайлова 2009: 7). Според М. Данчева: „Очевидно залогът е основна категория в езиковото съзнание и затова за предаването на залоговите отношения твърде рано, още в древността, се търсят и постепенно се създават специални езикови вътрешноструктурни средства. Използването им води до тяхното включване в граматичната структура на езика” (Данчева 1999: 9). Именно осъзнаването и налагането в речта на тези форми е довело до открояването и на граматичните им маркери, сигнализиращи семантичното съдържание на категорията. Започва осъзнаване на наличието на действие, причинено от „друг агенс”, което е същинското пасивно отношение, но не и осмислено като отделна грамема с езиков експликатор. В съзнанието на индоевропейците все още този вид отношение е смятано за част от разновидностите на медиума и единствено контекстът или въвеждането на агенс разяснява същността му. Ясното диференциране между пасив и медиум е станало чак след отделянето на езиците от индоевропейската езикова група, а за окончателното кодифициране на пасива са били нужни много години на езикова еволюция. Иначе залоговата диатеза възниква в по-ранен етап, но в лицето на опозицията *актив ~ медиопасив*, което показва, че пасивността не е осмислена пълноценно.

Знаем, че съвременната квалификация на категорията *зalog* е предмет на дискусии не само по отношение на същността, но и на броя на корелиращите се помежду си граматични референции, както и по отношение на маркерите за означаване на дадената грамема. Старобългаристите не обособяват категорията като самостоятелна граматична единица.

По-различно е положението с коментирането и позиционирането на партиципиалната система в старобългарските езикови паметници. Споменават се не само отделните форми, но се прави и пълна класификация и онагледяване с примери на цялата система. Още от първите граматични трудове, посветени на старобългарския език, забелязваме системност при представянето на причастните форми. Граматичните проследяват подробно възникването, употребата и развоя им, формообразуването и дефективността в парадигмите. Явно в съзнанието на лингвистите тези форми имат по-ясен характер, отколкото характеристиките на залоговите особености. В сравнителни лингвистични изследвания откриваме и аналог

с причастните форми в европейските езици, в които партиципиалните форми са възникнали върху основата на индоевропейския език – окончанията на причастните форми *-nt, *-no, *-to намират своята реализация както в старобългарски и респективно в съвременния български език, така и в език като немския (от прагерманския).

Най-обстоятелствен в коментара си за причастията е К. Мирчев, който и в очерка си *Старобългарски език* (Мирчев 1985), и в *Историческа граматика на българския език* (Мирчев 1978) прави подробен коментар на произхода и еволюцията на причастната система. Както относно залога, така и по отношение на причастията неговият труд се оказва изключително полезен източник за добиване на реална представа за старото състояние и развоя на българския език. В *Старобългарски език* авторът прави подробно описание на трите деятелни и двете страдателни причастия, а именно: сегашно деятелно причастие, минало свършено деятелно причастие-I, минало свършено деятелно причастие-II, сегашно страдателно причастие и минало страдателно причастие.

Сведенията за лингвистичната система от старобългарския период се свеждат до малък обем данни относно вербалността, тъй като за специалистите еволюцията в именната система подчертано провокира по-голям интерес. Въпреки стремежа за обхващане на партиципиалната система и нейното коректно дефиниране и класифициране, тя остава добре онагледена с примери, но не и теоретично рамкирана. Подобно е състоянието и със залоговата референция – заимстването от гръцки и латински образци е придало на пасивните форми книжовен ореол, който остава встрани от ежедневната реч и на ниво епруветен вариант, очакващ своята бъдеща разработка. Няма спор, че залоговите форми са правилно групирани по общи признаци, но все още разграничението между лексикални и граматични изразители е бариера, която е попречила за тяхното коректно обединение под общ лингвистичен признак с релевантна дефиниция и класификация.

II ГЛАВА

ЗАЛОГЪТ И ПРИЧАСТИЕТО ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ, В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ И В СПЕЦИАЛИЗИРАНИ СЛАВИСТИЧНИ ТРУДОВЕ

Възрожденският период е свързан с едни от най-тежките години в историята за идентичността на българската нация, която е подложена на репресии от турските поробители. Въпреки тежките условия за много кратко време и със собствени сили българският народ постига небивал

духовен подем и изключителни успехи в развитието на просветата и културата.

Проследявайки развитието на категорията залог в класически езици като старогръцки и латински, ние регистрираме наличието на три залога в старогръцки и на два залога в латински. Затова не бива да учудва стремежът за подражание към класическите формули за очертаване на функционалните белези на езика, особено в началото на развитието на българската граматичност.

В българския език дефинирането на категорията започва като предимно морфологична, но се правят и опити да се оспори това твърдение и тя да се причисли към синтактичните средства.

В нормативните български граматични причастната система в съвременния български език е представена от пет причастия: сегашно деятелно причастие, минало свършено деятелно причастие, минало несвършено деятелно причастие, минало страдателно причастие, деепричастие. Спорен се оказва статутът на сегашното страдателно причастие, което в по-голяма част от научните постановки се причислява към нефункциониращите и архаични форми в речта. В *Академичната граматика на съвременния български език* (Грамматика 1983) е дадено следното определение: „Причастията са нелични глаголни форми, чрез които на лица и предмети могат да се приписват признаци от глаголни действия” (Грамматика 1983: 373).

Забелязва се привнасяне на чужди теоретични постановки при дефинирането на категорията залог и на отделните причастия и това води до видима унификация в концепциите, включително и по отношение на броя на причастията. Това се получава, тъй като за основа на граматичните трудове, особено в началния период, са служили за образци руски или гръцки учебници и граматични.

Наблюдаваме вариране на броя на залозите от два до шест, като при диференцирането на елементите се вземат предвид различни граматични експликации – морфологични, синтактични, анализът се обвързва с видовете глаголи, с лексико-граматичните разреди преходност ~ непреходност и възвратност ~ невъзвратност и т.н. За залогово противопоставяне се говори и при глаголната, и при причастната парадигма. Привеждат се редица примери, които илюстрират аналитичните релации на глагола с формите на старобългарските възвратно-лични местоимения *се* и *си*, изразяващи значенията взаимност, засебност и т.н. По отношение на дефинирането на категорията е налице многообразие и стремеж за правилното ѝ отразяване, но липсва необходимата в такива случаи акуратност и задълбоченост.

В партиципиалното описание установяваме богата палитра от форми, като броят на причастията при отделните автори е различен. Като цяло обаче е видимо, че постепенно системата започва да става устойчива – отстраняват се отпадналите през среднобългарския период форми и

същевременно се допълват новонавлезите в живия език, като сегашното деятелно причастие и деепричастието.

В новоосвободената държава вече е по-лесно да се преодолее чуждолингвистичното влияние, като книжовниците започват все по-смело да отстояват собствени позиции за състоянието на българския език. Периодът започва с малко на брой граматични трудове, но за сметка на това наблюдаваме по-задълбочен научен подход при описанието на граматичните категории. Няма как да се избегне следването на възрожденската традиция, особено през началото на периода, но се забелязва и постепенно надграждане и развитие на концепциите за залога и причастните форми в българския език.

За налагането на силна унификация в лингвистичните тезиси, в това число и за залога и за причастията през разглеждания период, безспорно най-голяма заслуга има Л. Андрейчин. Най-изчистена и категорична е неговата позиция в издадената през 1944 г. *Основна българска граматика* (Андрейчин 1944). Авторът също посочва наличието на два залога – „действителен (активен) и страдателен (пасивен)”, като предлага по-обстоен преглед на различните залогови отношения: „За да си изясним правилно въпроса за залозите в българския език, трябва да помним, че основа на нашата глаголна система е действителният залог. Делението на глаголите на преходни и непреходни може да се вмести изцяло в рамките на действителния залог, който означава действие, вършено от глаголното лице, без оглед на това, дали действието минава или не върху друг предмет” (Андрейчин 1944: 188). Възвратните и взаимните глаголи имат и действително значение, и страдателно значение и според автора „възвратните и взаимните глаголи представят само частен случай от действителните, в които действието, извършвано от глаголното лице, има за предмет пак същото лице” (Андрейчин 1944: 188). А при „средни” глаголи като *моля се, боя се, срамувам се* изпъква още повече техният „действителен в основата си характер”. Андрейчин дефинира конструкциите от спомагателен глагол и минало страдателно причастие като описателен начин за синтактичното изразяване на пасивните отношения. Това до момента е коментирано само от Н. Костов, но с идеята, че цялата категория залог е причислена към синтаксиса. При Андрейчин вече се говори за наличие на морфологична категория залог, при която можем да имаме синтактична реализация на страдателните форми. Граматикът не се различава от предшестващите го автори, относно дефиницията на причастията: „от глаголите могат да се образуват и такива форми, които не се спрягат по лице като истински глаголи, а обикновено могат да се променят по род и число и да се членуват като прилагателни имена” (Андрейчин 1944: 313). Посочва „сегашно действително причастие”, „минало свършено действително причастие”, „минало несвършено действително причастие”, „минало страдателно причастие” и

„деепричастие”, като споменава и сегашно страдателно причастие, но не го включва в причастната система поради ниската му фреквентност.

В по-ново време Ив. Куцаров (Куцаров 2007) прави изключително подробен преглед на теориите за залоговостта в исторически аспект, и определя, че „семантичното съдържание на морфологичната категория залог се основава на отношението на глаголния субект (глаголното лице) към действието” (Куцаров 2007: 341). Придържайки се към теориите на Л. Андрейчин и Ст. Стоянов, той утвърждава наличието на само два залога – деятелен и страдателен, а останалите „видове” залози остават в периферията на изразяване на пасивно-непасивните отношения. Структурирайки по този начин отношенията в залога, той поставя и въпроса за функционално-семантичното поле на категорията: „категорията се изгражда върху формално-семантичната привативна опозиция пасивност~непасивност (с главно значение на немаркирания член – активност)” (Куцаров 2007: 342). Прави детайлен преглед и на причастната система, включвайки причастieto и деепричастieto към неличните глаголни форми: „Причастията са глаголно-именни форми. За тях са характерни морфологични особености както на глагола, така и на прилагателните имена” (Куцаров 2007: 114) и „Деепричастieto е по същество глаголно наречие, макар че притежава някои характеристики на категорията таксис – винаги изразява едновременност с друго действие” (Куцаров 2007: 114). Ив. Куцаров посочва наличието на четири причастия: сегашно деятелно, минало свършено деятелно, минало несвършено деятелно и минало страдателно. Проследява възникването и еволюцията на всяко една от формите и коментира статута на сегашното страдателно причастие и на деепричастieto като форми, които се различават от кодифицираните причастия.

Изводът, който може да се направи, е, че визията за категорията залог в българския език е спорна. Неоднозначно остава детерминирането на категорията, обвързано с равнището на езика, на което тя успява да изрази и да реализира значенията си – лексикално, морфологично, синтактично или хибридно. Поставя се и въпросът за нейната формално-семантична принадлежност – към вербалната или към партиципиалната парадигма. Броят на залоговите грамемии също е неустановен. Безспорна е функционалността на деятелния и на страдателния залог, базираща се на опозицията активност ~ пасивност. Именно от нея произтичат и различните семантични модификации на залоговостта и съответно тезите за по-големия брой грамемии в категорията – взаимност, възвратност, засебност, безличност и др. Извън казионните деятелен и страдателен залог обаче изразяването на останалите семантични нюанси obligatorно е свързано с лексемите *се* и *си*.

От друга страна, възгледите на книжовниците и специалистите езиковеди за партиципиалната система на съвременния български език също са претърпели множество концептуални и структурни реформи.

Някои от граматиките я отделят като самостоятелна функционална част на речта, за други тя е част от вербалната система, а за останалите – съществуват само отделни форми, които са хаотично пръснати в структурата на граматиката. Забелязваме също така, че отношението между залога като морфологична категория и причастието като хибридна форма е неизменно, както и това, че всъщност залогът може да се характеризира като чисто причастна категория, тъй като реализира функционалността си единствено в рамките на причастието. Силното привнасяне на чужди образци в системата е довело до кодифицирането на форми, които не са функционално причастни, и изключването на такива, които все още имат партиципиален генезис поради архаичност и намалена фреквентност в речта. Затова се налага ревизиране на дефинициите както за морфологичната категория залог и структурата ѝ, така и за причастната система и съставлящите я елементи.

III ГЛАВА

ФУНКЦИОНАЛНО – СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГОВОСТ

Важен момент за всяко изследване е изборът на методология, която да послужи за дешифрирането на дилемните тезиси. Тъй като темата на дисертационния труд е с голям обхват и изисква детайлен анализ, най-адекватният вариант за разглеждането и структурирането на проблематиката е методологията на функционалната граматика. Знаем, че основният обект на изследване от функционалната граматика са начините, по които в определен естествен език се изразява конкретно значение. Това изисква да се проучат всички средства, които сигнализират дадена семантика в езика, в това число морфологични, лексикални, синтактични и др.

Теорията за функционално-семантичните полета се изгражда в продължение на години, тъй като всеки елемент от нея играе важна роля за построяването на езиковите реалии. За най-виден теоретик, допринесъл за утвърждаването на функционалната граматика като фундамент в езикознанието, се посочва А. В. Бондарко (Бондарко 1976; 1991; 2005). В продължение на години той гради основите на понятийния апарат и дефинира езиковите явления по иновативен, но логичен и достъпен начин. Преди него и други учени като О. Йесперсен, И. И. Мешчанинов, А. А. Потенбя, В. Г. Гак и В. С. Храковски се опитват да представят функционално-семантичните категории по различен от стереотипния начин, но Бондарко успява да систематизира теоретичната си класификация най-пълноценно и изчерпателно и чрез неговите трудове тя придобива широка реализация в лингвистичните системи. Основните изисквания, които Бондарко поставя, за да се дефинира дадена понятийна

категория, е тя да бъде граматично изразена. В нашия случай залогът несъмнено е граматична реалия, изразена чрез структурата на езика. Друго изискване е изследваното значение, макар и непритежаващо интегративен център, да има аналог с други езици, в които присъства. Ние знаем, че залогът е категория, която съществува още от древните езици като старогръцки и латински (даже има данни и за наличието ѝ и в академски), както и в праезика ни – старобългарски. Така залогът може да се класифицира на базата на предложената от Бондарко като по-точна понятийна референция – функционално-семантична категория, включваща разнообразни лингвистични средства за реализация на основното значение на понятието. Тъй като всяка функционално-семантична категория има своя полева структура, и тази на залоговостта притежава структурираност не по-различна от останалите, а именно ядро и периферия, чрез които се реализира разглежданото значение. Важен момент е коректното определяне на ядрото на функционално-семантичната категория, тъй като то трябва да е безспорно, за да има яснота при изразяването на семантиката. Тъй като в българския език глаголет е с най-голям брой граматикализирани значения, за някои от тях все още съществуват противоречиви мнения относно реализирането им в глаголната система. Оттук възникват и колебанията при класификацията на грамемите в ядрото и периферията и това се оказва трудоемка задача.

Базисна точка за нашето изследване са трудовете на Бондарко и на Ив. Куцаров. За да разрешим спора за ядрената категория, е достатъчно само да споменем, че за Бондарко „нормалният тип функционално-семантична категория за определен език е тази, която се опира в него на морфологична категория” (Куцаров 1985: 15). По-късно Бондарко преосмисля своето твърдение, като допуска възможността друга граматична категория да е в ядрото, но „ядрото на такива полета е „слабо, размито, нефокусирано”. Не е изключено в ядрото на залоговостта да стои синтактичната категория залог, но тогава периферията на полето ще бъде по-силен актант за изразяване на активното или пасивното отношение. Все пак не малко важен аргумент е и това, че говорим за ядрена категория, в която главното значение трябва да се изразява на основата на словоформата, а не на словосъчетанието. Затова и Ив. Куцаров категорично определя, че: „Ядро на функционално-семантичното поле на залоговостта в българския език е морфологичната категория залог, в рамките на която се противопоставят две грамеми / два реда форми/ с еднородно съдържание: деятелност /деятелен залог/ и страдателност /страдателен залог/” (Куцаров 1985: 129).

Знаем, че функционално-семантичната граматика работи с полева структура. Функционално-семантичното поле на дадено значение е единство от граматичните и неграматичните средства в конкретен език, изразяващи семантиката. Полето е двусъставно – има ядро и периферия. В ядрото е поставена морфологична категория (или друга категория, но при

положение, че няма изразител на подобно отношение в морфологията), т.е. в него имат място само достигналите граматикализация сигнализатори на даденото отношение. В периферията са всички останали граматични и неграматични средства, с чиято помощ се осъществява реализирането на референцията. Поради това, че след обстоен преглед на граматичните трактовки в българската лингвистика категорично установихме морфологичната същност на категорията залог, и поради непосредствената ѝ връзка с причастните форми, ще структурираме по следния начин лингвистичните реализации на значенията активност и пасивност: **функционално-семантичната категория на залоговостта се характеризира с ядро – морфологичната категория залог, имаща изцяло причастна същност – и периферия, съставена съответно от лексикални, морфологични и синтактични средства, които също изразяват активна или пасивна референция. В ядрото на функционално-семантичната категория поставяме причастните словоформи, тъй като те са същинските маркери за деятелния и страдателния залог в съвременния български език.**

Използвайки модела на Ив. Куцаров, представен в *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език* (Куцаров 1985), за ядро на функционално-семантичното поле на залоговостта детерминираме самостоятелно употребените причастни словоформи, изразяващи активност или пасивност, а именно сегашно деятелно причастие, минало деятелно причастие, сегашно страдателно причастие и минало страдателно причастие. За разлика от автора обаче, който ги локализира в периферията, декларирайки, че: „В периферията на деятелността функционират сегашните и миналите деятелни причастия – *пишещ-а-о, писал-а-о*” и че: „В периферията на страдателността функционира миналото страдателно причастие *писан-а-о* и остатъците от сегашното страдателно причастие *любим-а-о, неуловим-а-о*” (Куцаров 1985: 139), ние ги определяме като същинското ядрено средство, а не ги обособяваме като „периферийни залогови модификатори”. Вече коментирахме в предни свои разработки възвръщащата се фреквентност на формите на сегашно страдателно причастие, които граматически също изразяват пасивност (Видралска 2015). Затова ги дефинираме като пълноправни словоформи в ядрената парадигма на категорията, притежаващи съответните характеристики за независими словоформи. Основната семантична опозиция, която се формира в рамките на причастната система, е наличие на пасивен признак ~ липса на пасивен признак, т.е. пасивност ~ непасивност. Деятелният залог традиционно се коментира при глаголните форми, въпреки че реално граматичната опозиция се проявява само в причастната корелация деятелни ~ страдателни причастия. За пасивните форми на минало страдателно причастие, които сме свикнали да дефинираме като страдателен залог само тогава, когато са в комбинация със спомагателен глагол, можем да

отбележим, че по този начин те се реализират като част на изреченската структура. Като част на речта само и единствено причастието съдържа признака пасивност, който и семантически, и функционално се реализира на равнището на словоформата. Сегашното страдателно причастие, макар и в ограничения обем на употребяваните словоформи, също изразява пасивен атрибутивен признак.

Ние няма да нарушим структурата на функционално-семантичното поле на залоговостта в съвременния български език, предложена от Ив. Куцаров. Според изискванията на Бондарко в центъра (ядрото) на функционално-семантичното поле отново ще е морфологична категория – разликата е, че според нас категорията залог има партиципиален генезис, тъй като нейните конкретни експликатори са причастните словоформи. След като в граматичен аспект категорията се реализира само на причастна основа, то присъствието на вербални форми в ядрото на функционално-семантичното поле е теоретически и практически ирелевантно. Причастието запазва общи характеристики с глагола само на лексикално равнище (имат обща лексикална основа), а някои от тях – като транзитивност и интранзитивност – имат пряко въздействие върху залоговостта. Дефинираме активната и пасивната функционалност като категорични атрибутивни признаци с отглаголна основа.

Класифицираме категорията като причастна, тъй като чисто семантически пасивността, която е маркираният член, означава липса на активно лично отношение, а причастните форми се характеризират традиционно като нелични форми. В българския език маркерът за страдателен залог е т.нар. аналитична глаголна форма, която е съставена от спомагателен глагол и причастие. Получава се наглед противоречие, тъй като установяваме, че изразяваме пасивното отношение с причастие и спомагателен глагол, който като че ли се стреми да компенсира липсата на лице: „... на тях им липсва лице, за да станат пълноценни, та затова морфологичната им функционалност е свързана със спомагателен глагол, който да ги персонализира” (Куцаров 2012: 35). Все пак причастието се определя като атрибутивна характеристика, а не като предикативна, така че липсата на вършител не влияе върху пасивната функционалност. Затова се оказва безпочвено дефинирането на категорията като вербална, защото практически тя се изразява с причастието, а спомагателният глагол по-скоро има синтактична роля за предикативността в словосъчетанието. Тезата е застъпена и в ранните трудове на Л. Андрейчин, който отбелязва, че „значението на страдателния залог може да бъде предадено и описателно по синтактичен път с помощта на спомагателния глагол съм и миналото страдателно причастие на дадения глагол: *масата е заобиколена, ще бъде заобиколена...* Тия изрази са обикновени синтактични съединения, които не трябва да се вземат за сложни глаголни форми” (Андрейчин 1978: 161). Най-неоспоримото доказателство за самостоятелната функционалност на причастието е това, че „могат да образуват

словосъчетания (атрибутивна връзка), на които изобщо не им трябва лице” (Куцаров 2012: 35).

Поставяйки само словоформите на причастията в ядрото на категорията, ние ги детерминираме като функционална признакова характеристика на явленията от заобикалящата ни действителност. Словоформите от типа *спомагателен глагол + страдателно причастие* препращаме към най-близките до ядрото периферни средства, имащи синтактична конструктивна роля за семантичното изразяване на пасивността, каквато синтактична характеристика присъжда Н. Костов на цялата морфологична категория залог. Синтактична роля отреждаме и на конструкцията от типа *пълнозначен глагол + частица се*, когато тя изразява семантична възвратност, взаимност или безличност.

Останалите средства за изразяване на пасивност могат да бъдат лексикални, морфологични или синтактични, т.е. имаме рамкирано изразяване на категорията, което не позволява тя да бъде повлияна от акцентологични средства. Граматични средства в несобствена функция липсват освен ако не броим функцията на падежните форми на личните местоимения, обозначаващи активното и пасивното явление в изречението.

В хода на настоящата разработка е възможно да възникнат множество въпроси за статута както на залоговостта, така и на причастните форми. Що се отнася до пасивността като граматична характеристика, ние категорично ще отстояваме тезата, че тя се изразява функционално и семантично в чист вид чрез формите на сегашно страдателно причастие и на минало страдателно причастие. Важен момент е и това, че изразяването на пасивност е тясно свързано със съществителните имена, тъй като основната функция на причастните форми е образуването на атрибутивни словосъчетания, в които те пряко или чрез предикат характеризират съществителното име или друга субстантивирана част на речта.

Възниква обаче въпросът как тогава да се разграничат и корелиращите се грамемите в ядрото. Според Ив. Куцаров: „Както вече бе посочено, функционално-семантичното поле се състои от ядро и периферия. В рамките му обаче могат да се очертаят по-малки единици, които обикновено се наричат микрополета” (Куцаров 1985: 26). С това мнение авторът се солидаризира със становището на Бондарко, според когото „функционално-семантичното микрополе се разглежда като минимален елемент на макрополето на функционално-семантичната категория” (Куцаров 1985: 26). Ние ще се опрема на мнението на Куцаров, че „основа за отделянето на функционално-семантични микрополета в дадена категория е броят на грамемите в нейното ядро – морфологична категория” (Куцаров 1985: 26) и ще определим две микрополета в рамките на залоговостта – микрополе на деятелния залог и микрополе на страдателния залог. Маркираната грамема е страдателният залог, т.е. пасивността. За нас тя представлява по-важен елемент за изследване, тъй като изразители на деятелен залог са всички останали форми, които не

носят пасивна семантична или функционална маркираност. Затова и в периферията няма да предлагаме обстоятелствена парадигма на средствата за изразяване на деятелен залог, а по презумпция ще дефинираме като такива всички, които не носят пасивен маркер и са със семантична функционалност за активно действие или резултат от действие.

Централно място в периферията на функционално-семантичната категория залог заемат словосъчетанията от спомагателен глагол *съм/ бъда* + минало страдателно причастие. Според нас те са синтактично средство за изразяване на пасивност, тъй като морфологичните средства са причастните форми, които стоят в ядрото на функционално-семантичната категория. Конструкцията има изцяло предикативна функция, чиято цел е да реализира пасивността на изреченско ниво.

С не по-ниска фреквентност и с не по-малко комплициран статус на пасивното изразяване са конструкциите от пълнозначен глагол + *се/си*. По своето съдържание те представляват полисемантични варианти, тъй като частиците *се* и *си* изпълняват различни функции в зависимост от контекстовата си позиционираност. Особеност е това, че предимно при непреходните глаголи изразяването на пасивност на изреченско ниво се осъществява по този начин поради дефективността на страдателната парадигма. За нас важна роля имат както същинските възвратни глаголи или конструкции, образувани от съответните невъзвратни глаголи и възвратното местоимение *се* в същинска функция, така и такива, при които частицата *се* е десемантизирала и е станала част от формата или пък е придобила различна от традиционната си функционалност. За голяма част от конструкциите обаче ще възникнат проблеми при тяхното дефиниране, защото границата между актив и пасив може да е базирана само на семантика и на контекстова реализация, тъй като граматически формите са идентични. Функционалната им реализация невинаги може да бъде дефинирана въз основа на формата, затова се налага да бъдат разглеждани в контекстовата си употреба на базата на словосъчетанията.

ЯДРО НА ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ЗАЛОГОВОСТТА

ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНО ПОЛЕ НА МОРФОЛОГИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГ

ЯДРО НА ФСП НА ЗАЛОГОВОСТТА

ЯДРО –
ПРИЧАСТНАТА
КАТЕГОРИЯ
ЗАЛОГ

МИКРОПОЛЕ
НА
ДЕЯТЕЛНИЯ
ЗАЛОГ

МИКРОПОЛЕ
НА
СТРАДАТЕЛНИЯ
ЗАЛОГ

Вече неведнъж отбелязахме, че залоговата семантика, изразявана в българския език единствено от причастията, се явява депendentен признак на назоваваните от съществителното име понятия. Следователно широко възприетото дефиниране на залога като „отношението на глаголният субект към действието” (Ст. Стоянов и др.) за нас се оказва неприемливо. Ирелевантен се явява терминът „субект”, тъй като споменаването му в опитите ни да дефинираме залога като причастна категория не кореспондира с обстоятелството, че партиципиалните лексеми са нелични. Търсената от нас квалификация на залога трябва да е съобразена единствено със синтактико-семантичната релация *причастие* → *съществително име*. В научните си разработки по тази проблематика К. Куцаров предлага следното дефиниране, с което ние се солидаризираме: **„Семантичното съдържание на залога при причастията се основава на възможните действени варианти като характеристика на явленията от човешкото познание.** Назоваваните от съществителното име понятия могат да бъдат поставяни в не повече от два типа отношения с действието – да бъдат активни или пасивни. Категорията съответно е двучленна, с два залога – **деятелен и страдателен**” (Куцаров 2013: 88).

– Ядро на функционално-семантичното поле на залоговостта е морфологичната причастна категория залог, в рамките на която се противопоставят грамемите деятелен залог и страдателен залог. Затова в рамките на ядрото се оформят две микрополета – микрополе на деятелния залог и микрополе на страдателния залог. Същински експликатори на активното и на пасивното отношение са причастните форми.

– Семантичното съдържание на грамемата деятелен залог, локализирана в микрополето на деятелния залог, се характеризира като активен атрибутивен признак на явление от сферата на човешкото познание. Експликатори на това отношение са формите на сегашното деятелно причастие и миналото деятелно причастие с формални показатели морфемите *-щ* и *-л* (с аористна основа).

– Семантичното съдържание на грамемата страдателен залог, локализирана в микрополето на страдателния залог, се характеризира като пасивен атрибутивен признак на явление от сферата на човешкото познание. Експликатори на това отношение са формите на сегашното страдателно причастие и миналото страдателно причастие с формални показатели морфемите *-м* и *-н; -т* (предимно с преходни глаголи).

– Всички останали средства, които изразяват по косвен начин активност или пасивност, независимо дали е чрез лексикални или синтактични средства, или в зависимост от контекстуалната употреба, се ситуират в периферията на функционално-семантичната категория на залоговостта. В това число включваме както формите с частицата *се*, така и аналитичните форми със спомагателен глагол и причастие.

➤ **Ядрено изразяване – форми и морфemi**

1. Микрополе на деятелния залог:

1.1. Формите на сегашно деятелно причастие: *пишещ, -а, -о, -и; четящ, -а, -о, -и; блещукащ, -а, -о, -и.*

Примери: *Погледна нагоре, но не видя **падащи** скали, въпреки че шумът продължаваше.* (БНК)

1.2. Формите на минало деятелно причастие: *пил, -а, -о, -и; видял, -а, -о, -и; избягал, -а, -о, -и.*

Примери: *Така че сега имаме стотици **заседнали** кораби из слънчевата система.* (БНК).

2. Микрополе на страдателния залог:

2.1. Формите на сегашно страдателно причастие: *движим, -а, -о, -и; гледаем, -а, -о, -и; изискуем, -а, -о, -и.*

Примери: *Няма друг **контролируем** процес на Земята, който да достига подобни температури.* (БНК).

2.2. Формите на минало страдателно причастие: *арестуван, -а, -о, -и; белязан, -а, -о, -и; задържан, -а, -о, -и.*

Примери: *Не виждам да се гърчиш на земята от **получен** инфаркт.* (БНК)

ПЕРИФЕРИЯ НА ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ЗАЛОВОСТ

Периферията на функционално-семантичната категория залог има важна роля за реализирането на основните опозиции в категорията (а именно активност ~ пасивност) в неграматичен аспект. Тъй като предложихме иновативна класификация на средствата в ядрото на функционално-семантичната категория, то и периферията ще има различни очертания спрямо традиционните предложения до момента.

Знаем, че средствата в перифериите на функционално-семантичните категории са с разнообразен характер – могат да са фонетични, лексикални, морфологични, синтактични, морфологични средства в несобствена функция, акцентологични средства, граматически транспозиции – и затова богатството на периферните средства зависи от степента на участие на различните нива при изразяване на даденото значение. В нашия случай за периферията на функционално-семантичното поле на залоговостта можем да уточним, че фонетични и акцентологични средства не участват, тъй като активността и пасивността се изразяват на морфологично и на синтактично езиково равнище, а не на звуково или акцентологично. С най-голяма фреквентност се отличават лексикалното и синтактичното изразяване на активност или пасивност и затова тези средства заемат централно място в периферията на категорията. Граматическите транспозиции заемат второстепенна, но не по-маловажна позиция, въпреки че те са значително по-рядко употребявани.

ЛЕКСИКАЛНИ СРЕДСТВА

Лексикалните модификатори са самостоятелни думи, които чрез речниковото си значение реализират активен или пасивен статус на действието. Бондарко дори въвежда термин „лексически пасив”, означаващ лексемите, които чрез семантиката си изразяват пасивно значение. От граматична гледна точка те са немаркирани, т.е. носят нулевия маркер за активност, но в съдържателен аспект изразяват пасивност на граматическия субект. За активното значение има също голям брой лексически изразители, които показват, че действието се извършва от субекта.

- **Лексеми за активност**

– активен, деен, действен, собственоръчно, лично, индивидуално, собствено, глаголи като *извършвам, създавам, творя, правя, изпълнявам, изработвам, произвеждам, действам* и др.:

Примери: *Патриархът влезе в малката мрачна зала точно когато приведеният над масичката Грей собственоръчно наливаше кафе в чашките.* (БНК).

- **Лексеми за пасивност**

– глаголи като: *търпя, страдам, понасям, трая, издържам, претърпявам, мъча (се), преживявам, пострадвам, завися, изпитвам* и др.

Примери: *Все от хазари се пазим, пък най-голяма пакост **търпим** от словените ...* (В. Мутафчиева).

- **Лексеми за активност и за пасивност**

– голяма част от лексемите, които съдържат представката *само-* от типа на *саморъчно, самопризнание, саморазправя, самосъхранение, самодеец, саможертва, саморазправа, самостоятелно, самоубие, самокритика, самоизобличавам се, самоубивам се, самозалъгвам се* и т.н., които в повечето случаи изразяват или само активно значение, или само пасивно, или активно-пасивно значение. Тяхната конкретна реализация може да се определи в зависимост от контекста.

Примери: *Инстинктът за **самосъхранение** и страхът от физическа болка го тласнаха към този нелеп акт на самоунижение.* (Ант. Бърджес).

- **Изрази, означаващи взаимност** – маркират и активно, и пасивно действие на лицата, когато са в мн.ч. (при тях срещаме и падежни форми като *друго*, въпреки че отношенията от този тип вече се изразяват на изреченско равнище с помощта на предлог).

– *един друг/ един друго*:

Примери: *Разтревожени? Че защо? — Могат да се наранят **един друг!*** (БНК).

СИНТАКТИЧНИ СРЕДСТВА

➤ Конструкции от типа *съм + минало страдателно причастие*

Вече уточнихме, че конструкцията *спомагателен глагол + минало страдателно причастие* е предикативно словосъчетание, чрез което с най-висока фреквентност се изразява значението пасивност в периферията на залоговостта. За разлика от причастните форми, които нямат темпорално (времево) изменение, тъй като при тях то е само формална, а не граматична характеристика, при тази конструкция имаме почти пълна парадигма по глаголните категории. Причастните форми остават неизменяеми, променят се само по род и число, а спомагателният глагол – по присъщите вербални характеристики.

Примери: *Чертите на бледното му болничаво лице бяха покривени и почупени, устата отворени така, като че се мъчеше да извика и не можеше.* (К. Христов).

➤ *Се/си* глаголи и конструкции

Нашата позиция относно конструкциите от пълнозначен глагол + *се/си*, както вече казахме, е, че те са предикативни синтактични средства, изразяващи активно или пасивно значение в зависимост от контекстуалната си употреба. За безличните или имперсоналните глаголи можем да кажем, че според това дали съдържат, или не клитиките *се/си* и логически изразяват действие, което има активен вършител или не, също се причисляват към деятелния или към страдателния залог.

- **Активни конструкции:** *мия се, реша се, обличам се и др.*

Примери: *Вий имате телеграма, а пък аз имам писмо — и се тупаше по джеба...* (Ал. Константинов).

- **Пасивни конструкции:** *строи се, излъчва се, решава се и др.*

Примери: *Този въпрос следва да се разглежда в зависимост от специфичната ситуация и да се решава за всеки отделен случай.* (БНК).

- **Безлични пасивни конструкции:** *говори се, спори се, коментира се, върви ми, отива ѝ, падна ми, доплака ми се, гади ѝ се и др.*

Примери: *Агвила я спря: — Тук не бива да се пуши.* (БНК); *Иска ми се да имахме повече време.* (БНК).

- **Конструкции за взаимност (активно-пасивни):** *обичаме се, пишем си, помагаме си и др.*

Примери: *Разделихме се едва ли не като стари приятели.* (Д. Атанасов).

- **Функция на частици:** *смя се, усмихвам се, страхувам се, съмва се, заоблачава се, лежа си, чета си и др.*

Примери: *Не си спомням дали благодарих.* (Д. Атанасов); *По това време бе взело да се развиделява.* (БНК).

➤ Предлози и предложни изрази

Предлозите са представители на част от служебните думи в речта, тъй като нямат самостоятелно лексикално значение. Винаги са в съчетание със съществително име (или друга субстантивирана част на речта) и имат способността да образуват синтактични словосъчетания, които да реализират дадено значение на изреченско ниво. За нас ще бъдат важни предлозите, които чрез съчетанията си изразяват активна или пасивна семантика в речта.

- Залогови модификатори с активно значение: *чрез, посредством, с, според, според мен, по мое мнение, с помощта на, с оглед на, въз основа на, съгласно с, вследствие на, съобразно с и др.* ;

Примери: *И според твоето определение, за теб аз съм само един обикновен познат. (Оск. Уайлд); Според мен не трябва да търсим смисъл в самите тях. (БНК).*

- Залогови модификатори с пасивно значение: *с, върху, срещу, до, за заради, поради, на, над, от, по отношение на, по повод на и др.* ;

Примери: *Срещу теб няма да има никакво дирене. (П. Вежинов); Не след дълго издаде подобна заповед и по отношение на храната. (БНК).*

➤ Падежни форми на личните местоимения и на други местоимения

Падежите в съвременния български език, чиито остатъци от форми откриваме само при някои местоимения, също изпълняват функцията на експликатор на опосредствано отношение. Знаем, че незапазените като формално изразяване падежни значения в съвременния български език са придобили синтактичен начин на изразяване чрез предложните връзки.

Падежното противопоставяне при личните местоимения се основава на функцията им в изреченски аспект. Формите за именителен падеж изпълняват службата на подлози, тези за винителен падеж са преки допълнения, а дателните са непреки допълнения. След като категорията залог е в основата на синтактичната релация между субект и обект, то се оказва, че личните местоимения изиграват решаваща роля при обозначаването на вършителя на действието (субекта, активното лице или предмет) и на възприемащия действието обект (пасивното лице или предмет), например: *Аз* (имен. пад., актив) *милвам нея* (вин. пад., пасив); *Аз* (имен. пад., пасив) *съм милван от нея* (вин. пад., актив).

Примери: *Аз следя нея, ти следиш мен. (БНК); Ето на кого говори тя, нали разбирате. (БНК).*

➤ Граматични транспозиции

Граматичната транспозиция е явление, което се характеризира като: „употреба на един маркиран член във функциите на друг маркиран член или на главното значение на немаркирания член в една и съща морфологична категория” (Маровска 1998: 304). Иначе терминът

транспозиция, или преместване, разместване, сам по себе си говори за размяна на позиции. При залоговата реализация се срещат примери за транспозиция или синонимия най-вече на местоименните клитики.

Подстригах се късо вместо правилното Подстригаха ме късо.; Той се бие вместо правилното Той ме бие.; В примери като Той се лекува от добър лекар, какъвто привежда Й. Пенчев, отново можем да кажем, че имаме транспозиция. Вместо правилното Той е лекуван от добър лекар, което има пасивен, резултативен характер, употребата на изречението Той се лекува (без допълненията към него) би било с двусмислен характер.

IV ГЛАВА

ОСОБЕНОСТИ НА ПРИЧАСТНАТА СИСТЕМА И ЗАЛОГОВАТА РЕФЕРЕНЦИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

1. СПЕЦИФИКА НА ПРИЧАСТИЕТО И СЪСТОЯНИЕ НА ПРИЧАСТНАТА СИСТЕМА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Причастието присъства с относително изяснен статут още от фиксирането му като отделен елемент в структурата на лингвистиката както в българското езикознание, така и в чуждите лингвистични постановки. Хибридният му характер води до полемики относно категоризирането му като част на речта и относно честотата на употребата му като адективиран или вербализиран елемент.

В българската лингвистика на причастието се отрежда роля на нелична глаголна форма редом с остатъците от инфинитив и отглаголните съществителни имена. Получава се странна смесица от адективни, вербални и номинативни форми, обединени под общ знаменател. За съвременния български език нормативната граматика приема, че причастната система е съставена от пет причастия: сегашно деятелно причастие, минало свършено деятелно причастие, минало несвършено деятелно причастие, минало страдателно причастие, деепричастие. Спорен се оказва статутът на сегашното страдателно причастие, което по-голяма част от научните постановки причисляват към нефункциониращите и архаични форми в речта.

Установената лингвистична традиция твърди, че българските причастия се изменят по морфологичните категории време и залог, както и по присъщите на прилагателните имена – род, число и определеност ~ неопределеност. Знаем, че за да се оформи отделна част на речта, е необходимо тя да притежава уникален набор от граматични характеристики, открояващи я от останалите класове думи. Използвайки като отправна точка морфологичните категории, откриваме, че всички същински причастия изпълняват атрибутивна функция, а от вербалните категории залогът реализира напълно корелационните си словоформи;

категорията време се проявява дефективно в рамките на сегашно и на минало време. По пътя на приложената от нас логика извън системата на причастията остават миналото несвършено деятелно причастие и деепричастието.

Лингвистичната система е своеобразна логико-математическа диаграма, в която константите са морфологични категории, а променливите са комбинациите на лексемите с тези морфологични категории. Знаем също така, че основен принцип в морфологията е този на опозициите, което означава, че броят на словоформите в системата ще зависи от морфологичните категории, които са ѝ присъщи. Вече казахме, че за причастията това са залогът и времето, както и способността да изразяват действителен атрибутивен признак, т.е. да изразяват род, число и определеност ~ неопределеност от категориите, присъщи на адектива. На изброените критерии отговарят сегашно деятелно причастие, сегашно страдателно причастие, минало свършено деятелно причастие и минало страдателно причастие, които покриват и лингвистичните изисквания на речта. Останалите, третиращи за причастия форми като миналото несвършено деятелно причастие и деепричастието, са извън системата, като отстояваме схващането, че миналото несвършено деятелно причастие е вербална форма за образуване на конклузив и ренаратив, а деепричастието – наречие, фиксиращо таксис в синтактична опозиция и функциониращо като обстоятелствено пояснение в изречението.

С предложената четиричленна система от словоформи се отговаря и на шаблона за корелативни съответствия по залог, за да се постигне изчистена и съдържателна система, адекватна на езиковите и на граматичните реалности.

2. ЗАЩО НЯМА ВЪЗВРАТНИ СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ?

Връзката между лексикално-граматичните разреди възвратност ~ невъзвратност и морфологичната категория залог е обект на непрекъснати дискусии, тъй като, за да се дефинира и класифицира коректно залоговостта, е необходимо този вид релация да бъде изследвана внимателно. Според голяма част от лингвистите залогът и възвратността са размити помежду си глаголни стойности, чиито параметри е трудно да бъдат открити едни спрямо други. Затова и в повечето описания на глаголните характеристики забелязваме противоречиви мнения и най-вече смесване на понятията – визираме наличието на възвратен залог. Но как стои въпросът с възможността да съществуват възвратни пасивни причастия и ако това не е възможно – то защо системата проявява дефективност при тези употреби?

Обяснението на проблема идва от семантиката на понятието **пасивност**, която имплицитно кореспондира с *липса, отсъствие на инициативност, бездействие, безучастие, инертност; възвратността*

пък изразява *активно действие, рефлекс спрямо самия себе си*. Забелязваме, че двете понятия си противоречат – най-вече поради факта, че когато *се; си* изпълняват основната си функция на възвратно-лични местоимения, е напълно нелогично вършителят на действието да е пасивен, бездействен спрямо себе си. Получава се разминаване на посоките на действие, което реално противостои на основните принципи на пасивността и на възвратността. При активните причастия особеностите на двата граматични критерия не си противоречат, защото вършителят и получателят се оказват един и същ и имаме активно действие, което е възможно да осъществяваме върху себе си. При пасивните форми обаче възможността за наличие на възвратно пасивно причастие се оказва нерентабилна, защото опорен момент за пасивните причастия е посоката на действие, която е от външен за субекта вършител.

Така форми от типа **Лозето е обрано се, *Той е четен се, *Документите са изискуеми се* се оказват не само граматически неиздържани, но и логически абсурдни. Така семантиката на клитиките, а не възможността за граматична редуваност се оказва пречката за формиране на възвратни пасивни форми, които дори и логически се оказват нерелевантни за езиковата система.

3. СТЕПЕНУВАНЕ НА ПРИЧАСТИЯТА

Причастията са хибридни форми, експлициращи действителен атрибутивен признак. Имат отглаголен произход, въз основа на който притежават видова характеристика и разредите възвратност ~ невъзвратност и преходност ~ непреходност, изразяват морфологичните категории залог и вид на действието (състояние на действието), а подобно на прилагателните имена, чиято адекватна функция изцяло препокриват в синтактичен аспект, могат да изразяват по морфологичен начин категориите род (в рамките на единственото число), число и положение (определеност ~ неопределеност).

Морфологичните категории, които са характерни за прилагателното име, са: *род, число, положение* и *степенуване*. Тъй като причастията са и атрибутивен признак, то се изменя и по част от категориите, присъщи за прилагателното име – като него то изразява морфологичните категории *род, число* и *положение* по съгласувателен начин, но степенуването сякаш остава на заден план при описанието на граматичните специфики. К. Куцаров препраща дефинирането на залоговостта при причастията като аналогично с изразяването на *степен* при прилагателните имена. И за залога при причастията, и за степенуването при прилагателните имена основна роля играе връзката на съответната лексема със съществителното име, което характеризира. А относно категорията *степенуване* при причастията, авторът се солидаризира с постановката на Ст. Буров, че

степенуването всъщност е „елипса на прилагателно име или наречие” (за подробности виж Буров 1987). Няма как да оспорим становищата и на двамата автори, тъй като са логически обосновани и коректни спрямо езиковата реалност. Но ако се вгледаме по-обстоятелствено в лингвистичната практика, не можем да не забележим употребата на степенувани причастни форми.

Според нас атрибутивната същност на причастията се реализира изцяло тогава, когато те могат да се членуват или степенуват (най-вече когато са употребени без спомагателен глагол в изречението). Реализиран действителен атрибутивен признак се осъществява, когато не могат да се членуват или степенуват (обикновено са употребени със спомагателен глагол в изречението). Например в изречение като *Човекът е пиян*, което може да се трансформира и в *Пияният човек*, без да се променя семантиката, наблюдаваме реализиране на атрибутивната характеристика на причастията, тъй като то може да се степенува и членува (*Човекът е по-пиян от преди малко; Човекът е най-пияният от цялата компания*). Когато обаче употребеното причастие няма как да се членува и степенува, то според нас действеният му признак е с по-силна семантична маркираност, което не позволява да прояви номинативните си характеристики. Например *Човекът е заловен* може да се реализира и като *Заловеният човек*, но причастията не може да се степенува, тъй като е нелогично да кажем **Човекът е по-заловен, *Човекът е най-заловен*. В тези случаи се реализира именно сказуемо, което има действителен признак, присъщ на вършителя, и осъществен предикативно чрез спомагателния глагол.

По наше мнение тестерът за класифициране на пасивните причастни форми е способността им да се членуват и степенуват. Когато дадена форма се измени парадигматично по тези критерии, то тогава се реализира по-скоро атрибутивният ѝ признак, а когато не може да бъде степенувана и членувана – реализира се действеният, динамичният ѝ признак. Това обаче не променя експликацията на пасивното значение.

Няма как да пренебрегнем и твърдението, че: „Безспорно има примери, в които адекватното тълкуване на причастията е единственото възможно, тъй като самият контекст семантически изключва пасивната интерпретация” (Чакърва 2002: 111) – лексеми като *усмихнат, засрамен, изгубен* и др. подобни. Това отново ни дава основание да се опрем на хибридният характер на формите (реализирането им като изцяло атрибутивни или с действителен признак), както и на силната роля на контекста като неизменен фактор при реализирането на формите. Затова и от функционално-семантична гледна точка имаме различни степени на граматикализация, „характерна за отделните сектори във функционално-семантичното микрополе на пасивността (Чакърва 2002: 111).

4. ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕХОДНОСТ ~ НЕПРЕХОДНОСТ И ЗАЛОГОВОСТТА

Признакът **преходност** (транзитивност) ~ **непреходност** (интранзитивност) се приема за фундаментален при изразяването на залоговите значения. Подобно на залога, в българското езикознание няма единно мнение за структурната детерминираност на противопоставянето **преходност ~ непреходност**. Част от езиковедите го квалифицират като лексикална категория, други – като синтактична, а трети го поставят сред т.нар. лексикално-граматични разреци.

Значението на опозицията **транзитивност ~ интранзитивност** за реализиране на пасивните отношения е изключително важна, тъй като кореспондира с възможността да възникват пасивни форми и да се реализират в речта като страдателен залог. Знаем, че произходът на причастията се корени в глаголната система, затова и те се характеризират с действителен признак. Точно това е и причината да търсим връзката между **преходност – глагол – причастие** като съществена за пасивността. Семантиката на пасивността или страдателния залог е такава, че се изисква да има пряк обект, който да „търпи”, да „понесе” самото действие, за което да се окаже пасивен участник. Особено важно е да подчертаем, че на първо място, корелацията **транзитивност ~ интранзитивност** е важна за залоговата парадигма от гледна точка на възможността да се образува форма на страдателно причастие, което да експлицира пасивната семантика. На второ място – чрез образуване на възвратни съответствия на интранзитивните глаголи реализираме периферийна пасивност, т.е. парадигмата на пасивните конструкции вече не е дефективна, макар и да не е изразена по граматичен (морфологичен начин), а по синтактичен начин.

Потвърждаваме мнението, че корелацията **преходност ~ непреходност** се реализира на лексико-синтактично ниво и е граматически разред, тъй като формите имат план на съдържание, но не и план на изразяване, който е задължителен за морфологичните категории. Чрез трансформирането на непреходните глаголи е възможно да се изрази периферийна пасивност, но е необходимо семантиката на самия глагол да позволява това (да имаме лексикална възможност) и контекстът да предполага потенциално реализиране на подобно значение (конструкцията да може да се преобразува на синтактично ниво). А относно зависимостта между залог и транзитивност – дефективността в причастната парадигма по този критерий се реабилитира, макар пасивната семантика да е изразена чрез несъщински морфологични средства.

5. СИНТАКТИЧНА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЯДРЕНИТЕ ПАСИВНИ ФОРМИ

Като части на изречението причастните форми могат да изпълняват функцията на определения, сказуемни определения, съставна част от именни сказуеми и обособени части. Това се дължи на факта, че притежават признакова характеристика и образуват атрибутивни словосъчетания, което е обосновано от граматичната им близост с прилагателните имена. Действиеният им признак, свързан с глаголния им генезис, също се реализира като атрибутивна характеристика, но със специфична отглаголна семантика. На първо място е реализацията на пасивните причастни форми като определения. Причастията имат граматична и функционална близост с прилагателните имена, които (като част на изречението) се реализират като съгласувани или несъгласувани определения. Причастните форми могат да функционират като съгласувани определения, защото се изменят депendentно по род, число и определеност ~ неопределеност. Като несъгласувани определения е по-трудно да се наложат като форми, тъй като трябва да се трансформират функционално, за да изпълнят подобна изреченска роля. Според нас за функцията на несъгласувани определения причастията претърпяват граматическа транспозиция, при която се субстантивират и приемат позицията на денотат. В традиционните граматика се коментират още две синтактични употреби на причастията, които според нас са идентични от семантично гледище и от гледна точка на структурираност в изречението. Това са ролята на сказуемно определение и на съставна част от именното сказуемо. Като сказуемни определения пасивните форми отново осъществяват връзката с подлога или с допълнението – знаем, че основната им релация е със съществителните имена, на които придават някакъв атрибут. Разликата е, че в тези случаи връзката на причастията с подлога или с допълнението се осъществява чрез сказуемното. То е структурният елемент, който предикативно спомага за реализирането на отношението. Именно невъзможността за членуване се оказва и тестерът, който класифицира функцията на причастията като определение или сказуемно определение в изречението. Разликата между сказуемното определение и обикновеното съгласувано определение е не само в способността на съгласуваното определение да се членува и съгласува спрямо подлога или допълнението, а и в това, че съгласуваното определение носи атрибутивна характеристика, която изцяло го приближава към прилагателното име, а действиеният признак е с по-слаба изявеност.

Раненият човек дойде – пасивното причастие е в роля на съгласувано определение, което характеризира подлога атрибутивно, съгласува се с него и е членувано.

Човекът дойде ранен – пасивното причастие е в роля на сказуемно определение, което чрез сказуемното придава действена атрибутивна

характеристика на подлога посредством предикативната връзка. Не може да се членува, защото с по-висока нюансираност в случая е действието му признак, но всъщност членуване не е необходимо, тъй като то би било редундантно при наличното обстоятелство, че е маркиран с определеност подлогът (поясняваното съществително име).

Човекът е ранен – като част на изречението традиционно конструкцията е дефинирана като именно сказуемо, а от морфологична гледна точка е сложна глаголна форма. За нас обаче няма граматическа разлика между тази конструкция и конструкцията, съдържаща пълнозначен глагол, защото изреченските формулировки са аналогични. Затова и дефинираме причастната форма като сказуемо определение отново.

Доиде раненият от престрелката – в този случай имаме пасивно причастие, което се е субстантивирало и е приело функциите на подлог. Няма как да го класифицираме като определение, въпреки че има съгласуване с подразбиращия се денотат.

Намериха го ранен – пасивното причастие характеризира допълнението посредством глагола. Създава се усещане, че изпълнява роля на обстоятелствено пояснение за начин, но тъй като се съгласува с допълнението, коректно е да го квалифицираме като сказуемо определение.

Докараха групата ранени – пасивното причастие е в ролята на несъгласувано определение, което атрибутивно приписва признак на допълнението.

Подобна е функцията на причастията, когато участват и в обособени части на изречението. Отново прилагат доуточняваща характеристика, която можем да отнесем към името. Основание за употреба на причастни форми в обособени части е и това, че посредством характеристиката си да изразяват и глаголен признак, успяват да придадат действеност в словосъчетанието. Като обособени части причастията могат да се членуват. Те приличат на сказуемните определения по функция, тъй като се свързват с подлога, допълнението или друга субстантивирана част на речта посредством предикацията. Разликата е, че имат по-самостоен статут от сказуемните определения – макар и без наличие на глагол, те притежават способността да модифицират речта, да ѝ придават по-особен синтактичен дискурс.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При изследването на проблемите на залоговостта в българския език е необходим всеобхватен подход, включващ исторически, общолингвистични, лексикални, морфологични и синтактични езикови параметри. Това е една изключително сложна задача, която трябва да се решава системно, последователно и коректно. С оглед на ограничения

обем на разработката се постарахме да опишем, макар и не най-детайлно, широк кръг от проблеми, имащи отношение към изразяването и употребата на пасивност в съвременния български език, като акцентът беше поставен върху причастните форми.

Използвайки теорията и методологията на функционално-семантичната граматика, определихме ядрени и периферни средства, изразяващи по граматичен и еквивалентен неграматичен начин значението залоговост (в частност значението пасивност като маркиран член).

Дефинираме категорията залог като морфологична категория с изцяло причастен характер, тъй като отстояваме тезата, че граматичното ѝ реализиране се осъществява само в рамките на партиципиалната система. Всички останали средства за изразяване на залогови отношения препращаме в периферията на функционално-семантичното поле. Основната опозиция в категорията залог е актив ~ пасив, а експликаторите на корелативните отношения са максималните четири причастни форми в българския език: сегашно деятелно причастие, сегашно страдателно причастие, минало свършено деятелно причастие и минало страдателно причастие.

Ревизирахме причастните форми, които съставят партиципиалната система в съвременния български език, опирайки се на дефиницията, че причастията са действени атрибутивни признаци, притежаващи отглаголна основа и способност да приписват признак на имената. Затова и аналогично на същинските атрибути в българския език – прилагателните имена, те се съгласуват по род и число с името или явлението, което означават, а характеристиките време, лице и морфологичен таксис, които им се приписват подобно на глагола, са нерелевантни за тях. В зависимост от позицията си в изречението и от интензитета на признака, който изразяват (действия или атрибутивния), могат да се изменят и по категорията определеност ~ неопределеност. Категорията залог е релевантна единствено за причастните форми, тъй като маркираният член в опозицията се изразява граматично само чрез тях. Всички останали средства за реализиране на залогови отношения остават извън ядрото на функционално-семантичната категория, тъй като не притежават категоричен и моносемантичен маркер за изразяване на отношението. Тъй като имат определен набор от граматични категории, които не са присъщи за друга част на речта, причастните форми могат да бъдат отделени като самостоятелна част на речта.

Систематизирахме ядрените и периферните експликатори на пасивността като маркиран член във функционално-семантичната категория, предлагайки възможните изразители на значението на лексикално, морфологично и синтактично равнище, както и в транспозиционен аспект.

Тъй като темата е изключително обхватна и е обект на дългогодишни проучвания не само в българската лингвистика, но и в общоезиков план, не

претендираме за изчерпателност и детайлност в описанието и коментарите на всички възможни релации и реализации на залоговата референция. Чрез уточняването и обобщаването на важни за дефинирането на категорията тезиси, както и чрез предлагането на собствена постановка по въпроса, се надяваме да сме постигнали релефна лингвистична картина на връзката между залог, причастия и пасивност в съвременния български език.

ЛИТЕРАТУРА, ЦИТИРАНА В АВТОРЕФЕРАТА

Андрейчин, Любомир. 1944. *Основна българска граматика*, Издателство „Хемус”, София, 1944 г.

Андрейчин, Любомир. 1978. *Основна българска граматика*. II изд., Издателство "Наука и изкуство", София, 1978 г.

Бондарко, Александър Вл. 1976. *Теория морфологических категорий*, Ленинград, 1976 г.

Бондарко, Александър Вл. 1991. *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*, Ленинград, 1991 г.

Бондарко, Александър Вл. 2005. *Теория морфологических категорий и аспектологические исследования*, Москва, 2005 г.

Буров, Стоян. 1987. *Степените за сравнение в съвременния български език*, София, 1987 г.

Видралска, Милена. 2015. „Специфика на причастие и състояние на причастната система в съвременния български език”, В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки* – Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград, 16 – 18 октомври 2014 г.), Университетско издателство „Неофит Рилски”, Благоевград, 2015 г.

Грамматика. 1983. *Грамматика на съвременния български книжовен език*, БАН, том 2: Морфология, София, 1983 г.

Данчева, Мария. 1999. *Залогът като граматична категория в древните индоевропейски езици*, издателство „Елба”, София, 1999 г.

Куцаров, Иван. 1985. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*, Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 1985 г.

Куцаров, Иван. 2007. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*, Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2007 г.

Куцаров, Константин. 2012. *Българското причастие*, Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2012 г.

Куцаров, Константин. 2013. „Категорията залог в рамките на причастната система на съвременния български език” В: *Славистика IV. В чест на XV международен славистичен конгрес в Минск 2013*, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 2013 г.

Маровска, Вера. 1998. *Стилистика на българския език*, Пловдив, 1998 г.

Михайлова, Антоанета Ст. 2008. „По въпроса за залоговите отношения в прагермански и праславянски езици”, В: *Езиков свят*, 2008, № 5, с. 7 – 14 (<http://books.swu.bg/pdf/Ezikov%20sviat5.pdf>).

Чакърова, Красимира. 2002. „Субективна модалност и пасивност – механизми на съчетаването им в съвременния български език”, В: *Научни трудове - Пловдивски университет „Паусий Хилендарски”*, том 40, кн. 1, Пловдив, 2002 г.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Представеното дисертационно изследване е първото цялостно проучване на теоретичните постановки за залога и причастната система в граматичните трудове, посветени на българския език. Разгледани са общо 133 заглавия на езикови източници.
2. В изследването използваме методологията на функционално-семантичната граматика, за да определим коректно същността на категорията залог и експлициращите я средства. Сепарирането на ядрени и периферни средства за изразяването на активно или пасивно значение води до по-голяма прецизност при определяне на вида на граматичното отношение. До този момент в българската лингвистика няма подобно обхватно и подробно изследване на залога чрез функционално-семантично поле.
3. Чрез описването на спецификите в причастната система с оглед на морфологичните категории, които са присъщи за нея, предлагаме ревизиране на причастните форми, обвързвайки ги изцяло със залоговостта. Затова и дефинираме причастията като същинските ядрени средства за изразяване на залоговите отношения и респективно определяме залога като изцяло причастна категория.
4. Класифицираме традиционната до момента аналитична форма за изразяване на пасивното отношение – *спомагателен глагол + минало страдателно причастие* – като периферийно средство, което контрастира на установеното до момента статукво.
5. Посочваме алтернативни начини за изразяване на семантиката на пасивността, респективно на залоговостта – чрез лексикални средства, граматични транспозиции и др., което показва динамиката на изразяване на понятията в общоезиков план.
6. Коментираме реализирането на категории като степенуване и възвратност при причастните форми, като тези граматични характеристики до момента са оставали маргинални при партиципиалните описания. В иновативен дискурс е направен преглед и на релацията между причастията и транзитивността и интранзитивността.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- *Въпросът за броя на залозите в историята на българското езикознание* /// в “Канонът на словото” – Сборник с доклади от Петнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2013 г. / изд. „Контекст”, Пловдив, 2014г.
- *Проблемът за същността на ядрото във функционално – семантичното поле на залоговостта* /// в „Светлият път на словото” - Сборник с доклади от Шестнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2014 г. / изд. „Контекст”, Пловдив, 2015г.
- *Минало несвършено деятелно причастие – същност и специфика на употреба* /// в „Българска реч”, год. XXI/2015 г., бр. 2, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София, 2015 г.
- *Място на партиципиалната система във функционално – семантичното поле на залоговостта* /// в „Словото – традиции и модерност” - Сборник с доклади от Седемнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2015 г. / Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2016г.
- *Специфика на причастieto и състояние на причастната система в съвременния български език* /// в „Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки” – Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград , 16 – 18 октомври 2014 г.), Благоевград, УИ „Неофит Рилски”, 2015 г.
- *Категорията залог в старобългарски език* /// в „Паисиеви четения” – Езикознание (Пловдив, 29 – 31 октомври 2015 г.) /// Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, Пловдив, том 53, кн. 1, СБ. А / Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2015 г.